

Д. В. Байсан,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

У статті окреслено основні теоретичні аспекти компонентного аналізу, описано методи виділення компонентів значення, подано визначення лексико-семантичної групи та проаналізовано її основні ознаки.

Ключові слова: компонентний аналіз, сема, лексико-семантичний варіант, лексико-семантична група, домінанта.

В статье очерчено основные теоретические аспекты компонентного анализа, описаны методы выделения компонентов значения, подано определение лексико-семантической группы и проанализировано ее основные признаки.

Ключевые слова: компонентный анализ, сема, лексико-семантический вариант, лексико-семантическая группа, доминанта.

The main theoretical aspects of componential analysis are outlined in the article. The methods of determining the components of meaning are described, the definition of a lexical semantic group is given and its main features are analyzed.

Key words: componential analysis, seme, lexical semantic variant, lexical semantic group, dominant.

Теоретичні дослідження проблем слова були і залишаються актуальними для лінгвістів, котрі продовжують займатися детальним аналізом його значення та розробкою теоретичного понятійного апарату. Окреме місце у таких дослідженнях займає проблема вивчення семантичної структури одиниць лексичного складу мови. Розуміння того, що значення слова не є неподільним цілим, а, навпаки, складається із сукупності компонентів, лягло в основу компонентного аналізу. В лексичній семантиці метод компонентного аналізу вважається одним із основних методів опису лексичного значення.

Мета статті полягає в окресленні та викладенні основних наукових уявлень про компонентний аналіз як метод дослідження лексичного значення слова.

Досягнення сформульованої вище мети передбачає виконання низки **завдань**:

- здійснити огляд дефініцій компонентного аналізу, розроблених провідними науковцями;
- представити основні позначення мінімальної одиниці значення;
- коротко описати набір основних методик виділення компонентів у значенні слова;
- визначити поняття лексико-семантичної групи та виявити її ознаки.

В основі методу компонентного аналізу лежить теза про те, що значення слова – це впорядкована структура певної кількості елементарних одиниць. Ця теза знайшла відображення у працях родоначальників методу компонентного аналізу – представників американської школи етнолінгвістики У. Гуденафа та Ф. Лаунсбері, котрі ефективно продемонстрували застосування цього методу на тематичній групі термінів спорідненості. Вчені об'єктивно описали складні системи родових відносин у мовах американських індіанців, використовуючи при цьому набір компонентів [стать], [покоління] і т.д. У. Гуденаф також ввів поняття 'компонентного аналізу', яке в подальшому набуло широкого поширення в зарубіжній та вітчизняній лінгвістиці.

Теоретичні й методичні аспекти компонентного аналізу були закладені в працях мовознавців Ю. Д. Апресяна, І. В. Арнольд, Р. С. Гінзбурга, В. Г. Гака, Ю. М. Караулова, Е. М. Меднікової, О. М. Селіверстової, О. М. Кузнецова, І. А. Стерніна, Ю. Найди, К. Балдінгера, Дж. Катца, Дж. Фодора та ін.

На думку О. М. Селіверстової компонентний аналіз – це процедура розщеплення значення на складові частини, виділення яких обумовлено як співвідношенням елементів всередині кожного значення, так і співвідношенням цього значення зі значеннями інших мовних одиниць [12, с. 81]. К. В. Землякова стверджує, що компонентний аналіз значень – це аналіз ієрархічно впорядкованої структури значення [5, с. 86]. М. П. Кочерган під компонентним аналізом розуміє систему прийомів лінгвістичного вивчення значень слів, суть якої полягає в розщепленні значення слова на складові компоненти [8, с. 385]. Як зазначає І. М. Кобозева, компонентний аналіз – це представлення значення слова у вигляді комбінації смислових компонентів [7, с. 111]. Більшість вчених визнають, що реалізація основної мети компонентного аналізу, яка полягає у дослідженні значущих мовних одиниць, можлива за наявності двох умов: 1) значення кожної мовної одиниці складається із сукупності семантичних ознак; 2) весь словниковий склад мови можна описати за допомогою обмеженої та порівняно невеликої кількості одиниць [9].

Для позначення мінімальної одиниці значення використовують різні терміни: 'сема' (В. Скалічка), 'фігура змісту' (Л. Єльмслев), 'диференційна ознака' (Ф. де Сосюр), 'семантичний множник' (Ю. М. Караулов), 'компонент' (У. Вейнріх), 'ноема' (Г. Мейер), 'семантичний маркер', 'дистингвішер' (Д. Болінджер, Дж. Кац, Дж. Фодор), 'елементарний смисл' (Ю. Д. Апресян), 'семантичний примітив', 'атом значення' тощо. Найпоширенішими з перерахованих вище являються терміни 'сема' та 'компонент'. О. С. Ахманова визначає сему як мінімальну, граничну складову плану змісту, як операційну одиницю компонентного аналізу, який проводиться при дослідженні лексико-семантичних полів та лексико-семантичних варіантів слів для встановлення їх подібностей і відмінностей [3]. М. Ф. Алефіренко під семою розуміє репрезентовані в мовній семантиці ознаки названого предмета (явища, ситуації), найменший смисловий елемент мовного значення [1, с. 134].

Усі найбільш відомі процедури компонентного аналізу можна умовно поділити на логічні, психолінгвістичні, лексикографічні та інші [10, с. 118].

Логічні процедури засновані на загальному знанні мови та мовної інтуїції дослідника та певних операціях, які зазвичай використовуються в логіці для визначення понять, які співвідносяться з досліджуваними лексичними одиницями [9, с. 62]. Логічні процедури передбачають класифікацію тематично пов'язаних слів, в результаті якої утворюються лексичні групи, об'єднані за тими чи іншими ознаками. Таким чином, до складу значення досліджуваного слова входять інтегральні та диференційні ознаки.

До психолінгвістичних методів відносять процедуру виділення компонентів за допомогою вивчення сполучуваності. В основі цього методу знаходиться припущення, що при збігові сполучуваності двох слів можна очікувати, що в їх семантиці знаходиться спільний компонент [11, с. 121].

Лексикографічні процедури засновані на інтуїтивному аналізі словникових дефініцій. Вважають, що в словникових дефініціях містяться ті ознаки, з яких будується значення слова. Звернення до етимологічних та тлумачних словників дозволяє встановити не лише походження слова, його родовід, але й прослідкувати способи утворення, першопочаткове звучання та зміну значень в процесі мовної еволюції. У вітчизняному мовознавстві цей метод детально описаний і продемонстрований у багатьох роботах, зокрема у книзі І. В. Арнольд [2]. Вчена розглянула типологію семантичних компонентів, виділених із словникових дефініцій досліджуваних лексем та протиставила актуалізовані та потенційні семи, маркери і дистингвішери (гіпер- та гіпосеми), денотативні та конотативні семи, узуальні та okazіональні семи. Під архісемою (класемою) І. В. Арнольд розуміє сему зі значенням частини мови. Семи можуть бути інтегральними та диференційними, ядерними та периферійними. Д. М. Шмельов виділяє три види сем: інтегральні (архісеми), диференційні та потенційні [17]. М. П. Кочерган описує шість видів сем: класему (категоріальну сему), архісеми, диференційну сему, інтегральну сему, потенційну сему та градуальну сему [8, с. 387-388].

У компонентному аналізі багатозначних слів зазвичай використовується введений О. І. Смирницьким термін ЛСВ (лексико-семантичний варіант) [14]. Лексико-семантичні варіанти слова відрізняються своїми лексичними значеннями, причому різниця між цими значеннями не виражається в їхніх звукових оболонках; вони утворюють смислову структуру одного слова. Подібно до слова, лексико-семантичний варіант є двохсторонньою одиницею: це єдність матеріального знаку (тобто звукової, графічної оболонки), представленого низкою граматичних форм, та елементарного значення. Іншими словами, ЛСВ як елементарна лексична одиниця – це сукупність усіх граматичних форм слова, співвіднесених з одним із його значень.

В залежності від цілі дослідження лексикографічна процедура може використовуватися у різних варіантах. Наприклад, кожне значуще слово в тлумаченні певного слова приймається як самостійний компонент [6, с. 106; 13, с. 12]; дослідник трансформує та групує певним чином компоненти тлумачень, створюючи на цій основі певний новий перелік компонентів [10, с. 120]. Такий спосіб обробки словникових дефініцій Ю. М. Караулов називає 'усередненням даних' [6, с. 24–26].

Чим ближче до пояснюваного слова у словниковій дефініції знаходиться слово, що його тлумачить, тим у більшій мірі ці слова семантично пов'язані між собою. На думку В. В. Левицького, вся процедура інвентаризації складається з таких основних етапів:

1. Визначення доміанти (імені) групи.
2. Формування вихідного списку на основі одномовних словників.
3. Тест на ім'я – визначення ваги доміанти в тлумаченні кожного слова вихідного списку, формування ядерного складу групи.
4. Тест на ядро – визначення ваги ядерних лексем в тлумаченні слів вихідного списку, які не ввійшли до ядерного складу лексико-семантичної групи, і формування на основі емпірично встановлених порогів основного складу групи.
5. Формування периферійного складу групи на основі порогових величин ваги доміанти та ядра в тлумаченні слів, які не ввійшли до основного складу [11, с. 102].

Компонентний аналіз, який має на меті виявлення змісту поняття, яке об'єктивується тою чи іншою лексичною одиницею, повинен опиратися не лише на словникові дефініції, але й на парадигматичні зв'язки аналізованих одиниць, які утворюють в лексичній системі мови поєднання категоріального типу. На думку В. Г. Гака, слова, об'єднані подібністю значення, утворюють ЛСГ (лексико-семантичні групи), які можуть характеризуватися наявністю наступних ознак:

- граматичною однорідністю (лексичні одиниці, які входять до складу ЛСГ, відносяться до однієї граматичної категорії / частини мови);
- семантичною однорідністю (наявністю інваріантної семи);
- однорідністю за типом парадигматичних відношень (властивістю взаємозамінюватися в певних умовах) [4].

Залучення поняття лексико-семантичної групи як системного угруповання, об'єданого базовим семантичним компонентом, дозволяє здійснити системний опис семантики слів та відтворити фрагмент мовної картини світу певної лінгвокультурної спільноти [16, с. 217].

При визначенні лексико-семантичної групи А. А. Уфимцева бере до уваги положення про те, що слова будь-якої мови, перебуваючи між собою у різних смислових зв'язках і лексико-граматичних відношеннях, утворюють цілісну систему. При цьому слово як основна одиниця мови володіє самостійним лексичним значенням і зв'язок окремого значення слова з семантичною системою мови здійснюється за допомогою внутрішньо поєднаних різноманітних предметно-смислових і експресивно-синонімічних словесних груп [15, с. 132].

Отже, незважаючи на існування різних трактувань та поглядів на природу компонентного аналізу та мінімальної складової у структурі значення, беззаперечним залишається той факт, що застосування даного методу у лексичній семантиці є одним із ефективних засобів виявлення тих окремих сторін значення, які найповніше виражають його сутність, відрізняючи її від сутності інших значень.

Література:

1. Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики : монография / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования (на материале имени существительного) / И. В. Арнольд // Уч. зап. ЛГПИ. Т. 295. – Л. : Просвещение, 1966. – 192 с.
3. Ахманова О. С. Основы компонентного анализа / О. С. Ахманова, М. М. Глушко. – М., 1969. – С. 12–17.
4. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова // Вопросы описания лексико-семантических систем языка : сб. ст. Ч. I. – М., 1971. – С. 104–110.
5. Землякова К. В. Метод компонентного анализа при изучении валентности возможностей качественных фразеологических единиц в русском и английском языках / К. В. Землякова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2009. – № 1 (3). – С. 86–88.
6. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1981. – 366 с.
7. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика: учебник / И. М. Кобозева. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: підручник, 3-є видання / М. П. Кочерган. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 464 с.
9. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / А. М. Кузнецов. – М. : Наука, 1986. – 62 с.
10. Левицкий В. В. Семасиология: монография для молодых исследователей / В. В. Левицкий. – Изд. 2, исправл. и дополн. – Винница : Нова Книга, 2012. – 680 с.
11. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики: Учеб. пособие / В. В. Левицкий. – Черновцы : ЧГУ, 1989. – 156 с.
12. Селиверстова О. Н. Труды по семантике. – М. : «Языки славянской культуры», 2004. – 81 с.
13. Скороходько Э. Ф. Семантические связи в лексике и текстах / Э. Ф. Скороходько // Вопросы информационной теории и практики Сб. № 23. ВИНТИ. – М., 1974. – С. 6–116.
14. Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы грамматического строя : сб. ст. – М. : АН СССР, 1955. – С. 11–53.
15. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале англ. языка) / А. А. Уфимцева. – М. : КомКнига, 2010. – 288 с.
16. Шевчук О. О. Лексико-семантична група 'населений пункт' у східнослов'янських мовах: зіставний метод // Studia linguistica. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 216–220.
17. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.